

**ԿՂԱՐՋՔԻ ԵՎ ՍԱՄՑԻՆԵԻ՝ IX ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՈՐՈՇ ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ**

ԱՐՄԱՆ ԵՐԻԱԶԱՐՅԱՆ

Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի իշխանության շրջանից (VIII դ. վերջ - 826) սկսած՝ Կղարջքի կուրապաղատությունում լայն ծավալներ է ընդունում եկեղեցիների և վանքերի շինարարությունը, որի սկզբնավորողը հետագայում տեղի հոգևոր առաջնորդի դերը ստանձնած Գրիգոր Խանձթեցին էր (759-861): Այդ մասին մանրամասն տեղեկություններ են պահպանվել Գեորգի Մերչուլի կողմից X դ. կեսերին գրի առնված «Գրիգոր Խանձթեցու վարք»-ում¹: Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո տեղի հոգևորականները սկսում են իրենց ազդեցությունը տարածել հարևան Սամցխեում: 860-ական թթ. հենց այդ նպատակով այնտեղ է ուղարկվում Սերապիոն Ջարգմեցին: Այդ մասին կարևոր հիշատակարաններ կան X դ. առաջին կեսին Վասիլ Ջարգմեցու գրի առած «Սերապիոն Ջարգմեցու վարք»-ում²:

Դատելով Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից՝ Գրիգոր Խանձթեցին Կղարջքի կուրապաղատությունում կառուցել կամ վերակառուցել է տասնյակ վանքեր ու եկեղեցիներ³: Նա սկզբում Խանձթայում փայտաշեն եկեղեցի կառուցեց⁴, որը դարձավ նրա նստավայրը և Կղարջքի կուրապաղատության գլխավոր հոգևոր կենտրոնը:

Խանձթա վանքի շինարարության ժամանակ Կղարջքում իշխում էր Աշոտ կուրապաղատը⁵: Իր մի իշխանից իմանալով Գրիգոր Խանձթեցու մասին՝ կուրապաղատն իր մոտ հրավիրեց նրան⁶ և նվիրեց բարեբեր տարածքներ, այդ թվում՝ Շատբերդի շրջանը⁷: Երբ Կղարջքի կուրապաղատը սկսեց հովանավորել Գրիգոր Խանձթեցու եկեղեցաշինական գործունեությունը, այն ամբողջ Կղարջքում լայն ծավալներ ընդունեց⁸: Գրիգոր Խանձթեցու հիմնած վանքերի և եկեղեցիների աշխարհագրությունը վկայում է, որ այն ընդգրկում էր միայն Կղարջքը: Այդ իսկ պատճառով նրան ուզում էին կարգել Կղարջքի վանքերի և եկեղեցիների (Խանձթա, Շատբերդ,

¹ Տե՛ս **Георгий Мерчуле**. Житие Св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст, введение, издание, перевод Н. Марра // «Тексты и разыскания по армяно-грузинской филологии». Т. VII. СПб., 1911, էջ 83-151:

² Տե՛ս **Василий Зарзмели**, Житие Серапиона Зарзмели // «Памятники древнегрузинской агиографической литературы». Тб., 1956, «Древнегрузинская литература (V-XVIII вв.)». Тб., 1987:

³ Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, գլ. V, IX:

⁴ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. VII:

⁵ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. IX:

⁶ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. X:

⁷ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XI:

⁸ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. X:

Միջնաձոր և այլն) հոգևոր առաջնորդ: Վիճակն այդպիսին էր նաև Բագարատ կուրապաղատի (826-876) որդու՝ Դավիթի օրոք (876-881), երբ կառուցվեց Խանձթայի քարաշեն եկեղեցին⁹: Աբխազաց թագավորին նկարագրելով Կղարջքի վանքերն ու եկեղեցիները՝ Գրիգոր Խանձթեցին մասնավորապես պատմում է, որ դրանք մի կողմից սահմանակցում են Աբխազաց թագավորությանը Ղաղո (Մոսքական լեռների շրջանում) կոչվող լեռներով, իսկ մյուս կողմից շրջապատված են Շավչեթի մեծ գետերով: Ընդհանրապես, Գրիգոր Խանձթեցու կառուցած կամ վերակառուցած վանքերին ու եկեղեցիներին Գեորգի Մերչուլի տված «Կղարջքի մենաստաններ» անվանումն արդեն իսկ խոսում է այն բանի օգտին, որ դրանք բոլորը գտնվում էին Կղարջքում¹⁰: Հարկ է նշել, որ Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանության սահմանները պետք է նույնական լինեին Կղարջքի կուրապաղատությանը, քանի որ նրան գործունեության հնարավորություն էր տվել Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատը: Դատելով վրաց պատմիչ Դավթի որդի Սմբատի հաղորդած տեղեկություններից՝ Կղարջքի Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունը տարածվում էր «Շավչեթի և Կղարջքի վրա»¹¹: Հեղինակը այնուհետև տեղեկացնում է, որ Աշոտի տիրույթներն էին Շավչեթը, Կղարջքը և Նիգալը¹²: Ուսումնասիրողներն արդեն ապացուցել են, որ Աշոտ կուրապաղատի իշխանությունը տարածվում էր միայն Կղարջքում¹³:

Գրիգոր Խանձթեցու և նրա մերձավորների կառուցած կամ վերակառուցած եկեղեցիների թվում բացառություն էր կազմում միայն Իշխանի եկեղեցին, որը գտնվում էր Տայքում: Ըստ Գեորգի Մերչուլի՝ այն վերակառուցվել է Գրիգոր Խանձթեցու շրջապատի հոգևորականներից Սաբանի կողմից¹⁴: Վերջինս, հաստատվելով Իշխանի եկեղեցում, դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին: Երբ կուրապաղատն իր մոտ է հրավիրում Սաբանին, նա մերժում է, իսկ երբ, այնուամենայնիվ, ընդունում է Գրիգոր Խանձթեցու հրավերը, Բագարատ կուրապաղատի այն հարցին, թե նա ինչու չընդունեց իր հրավերը, պատասխանում է, որ ենթարկվում է միայն Հիսուս Քրիստոսին¹⁵: Սա վկայում է, որ Իշխանի եկեղեցու տարածքը ենթակա չէր Կղարջքի կուրապաղատին, քանի որ Սաբանն ի սկզբանե դուրս էր եկել Կղարջքից և հայտնվել Տայքում, ուստի դադարեց ենթարկվել Կղարջքի կուրապաղատին: Ինչ վերաբերում է Գրիգոր Խանձթեցու հրավերին արձագանքելուն, ապա դրա պատճառն այն էր, որ վերջինիս հոգևոր ավագությունը Սաբանը դեռ ընդունում էր: Այդ դեպքից հետո Բագարատ կուրապաղատը Գրիգորի և Սաբանի հետ անձամբ այցելեց Իշխան: Հետագայում Սաբանը դարձավ Իշխանի եպիսկոպոս¹⁶:

⁹ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XXVIII:

¹⁰ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XXII:

¹¹ Сумбат Давитис-дзе История и повествование о Багратионах. Тб., 1979, с. 31.

¹² Տե՛ս նույն տեղը, էջ 31-32:

¹³ Տե՛ս **Յ. Մարկուարտ**, Հայ Բագրատունեաց ճիւղագրութիւնը, ծանօթութիւններով, գրեց պրոֆ. դկտ. Յ. Մարկուարտ, գերմաներէնէ թարգմանեց Հ. Մ. Հապոզեան, Վիեննա, 1913, էջ 138, **Ն. Աղոնց**, Երկեր, հ. Ա, Եր., 2006, էջ 504:

¹⁴ Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, գլ. V:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XIV, XXVI:

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XXVI:

Մեր կարծիքով, այս ամենի պատճառն այն իրողությունն էր, որ Տայքը պատկանում էր Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերին (804-826)¹⁷, ուստի իշխանի եկեղեցուն հաստատված Սաբանը ենթարկվում էր նրան, սակայն, լինելով քաղկեդոնական, ընդունում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը:

Պետք է նշել, որ Գրիգոր Խանձթեցու գործունեության շրջանում քաղկեդոնիկ եկեղեցին նաև Հայոց իշխան Աշոտ Մսակերին քաղկեդոնական դավանանքի հետևորդ դարձնելու փորձ էր կատարել, իսկ հաջողվելու դեպքում՝ անշուշտ կցանկանար քաղկեդոնականությունը տարածել ողջ Հայաստանում: Դատելով Մխիթար Այրիվանեցու և Վարդան վարդապետի տեղեկություններից՝ քաղկեդոնականներն իրենց նպատակներում որոշ հաջողության հասել էին, սակայն Միջագետքից ժամանած մի միաբնակ վանական դավանաբանական վեճում հաղթում է քաղկեդոնիկ հոգևորականին, որից հետո Աշոտ Մսակերը ավելի հաստատական է դառնում Հայոց եկեղեցու դավանանքում ու երկրից վտարում է քաղկեդոնիկ հոգևորականին¹⁸:

Մինչև Գրիգոր Խանձթեցու եկեղեցաշինությունը Կղարջքի հոգևոր կենտրոնը Արտանուշի Աբ. Պետրոս-Պողոս եկեղեցին էր, որը կառուցել է Աշոտ կուրապաղատը IX դ. սկզբին՝ Արտանուշի բերդի վերականգնումից անմիջապես հետո: Եկեղեցուն նա կառուցել էր նաև իր անձնական դամբարանը¹⁹: Ըստ Վախուշտի Բագրատիոնիի՝ կուրապաղատը սպանվել է այդ եկեղեցում²⁰:

Նախքան Գրիգոր Խանձթեցու գործունեությունը Կղարջքում գործում էր նաև Օպիզայի վանքը: VIII դ. վերջին այնտեղ որոշ ժամանակ ապրել է Գրիգոր Խանձթեցին: Ըստ Գեորգի Մերչուլիի՝ այն ժամանակ, երբ Գրիգոր Խանձթեցին զախի է Կղարջք, այստեղ, բացի Օպիզայից, որևէ այլ գործող վանք կամ եկեղեցի չի եղել²¹: Ըստ «Սերապիոն Ջարգմեցու վարք»-ում պահպանված մի տեղեկության՝ Օպիզայի վանքը IX դ. կեսերին Կղարջքի հոգևոր կենտրոններից մեկն էր²²: «Քարթլիի մատյան»-ի տեղեկության համաձայն՝ այն վերակառուցվել է նաև Կղարջքի Բագրատունիներից Գուառամի օրոք: Վերջինս թաղվել է վանքի գերեզմանատանը²³:

¹⁷ Տե՛ս Վարդան վարդապետ, էջ 83:

¹⁸ Տե՛ս «Մխիթարայ Այրիվանեցույ Պատմութիւն Հայոց»: Ի լոյս ընծայեաց Սկրտիչ եմին, Մոսկվա, 1860, էջ 53, «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 84:

¹⁹ Տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 31:

²⁰ Տե՛ս *Вахушти Багратиони*. История царства Грузинского, пер. Н. Накашидзе, Тб., 1976, էջ 187: «Քարթլիի մատյան»-ի հաղորդած տեղեկության համաձայն՝ Աշոտ կուրապաղատը սպանվել է Գարդաբանի եկեղեցում (տե՛ս «*Матиане Картлиса*». Тб., 1976, էջ 29): Պետք է նշել, որ վրաց պատմաբանների համար ընդունելի է հենց այս տեղեկությունը, որի հիման վրա նրանք փորձում են ցույց տալ, թե Աշոտ կուրապաղատը տիրել է նաև Գարդաբանին (տե՛ս «*Очерки истории Грузии*». Т. II. Тб., 1988, էջ 308-309): Դատելով Դավթի որդի Սմբատի տեղեկություններից՝ Աշոտ կուրապաղատը սպանվել է Շավշեթի եկեղեցիներից մեկում, երբ զինվորներ հավաքագրելու նպատակով մեկնել էր այնտեղ (տե՛ս *Сумбат Давитис-дзе*, էջ 31-32):

²¹ Տե՛ս *Георгий Мерчуле*, գլ. VII:

²² Տե՛ս *Василий Зарзмели*, գլ. XV:

²³ Տե՛ս «*Матиане Картлиса*», էջ 32:

Խանձթա վանքի կառուցումից հետո Կղարջքի Անչայի վանքի շրջանում գտնվող գյուղերի բնակիչները թալանելու և ավերելու նպատակով հարձակվեցին վանքի և հարակից գյուղերի վրա: Այդ ժամանակ Տփղիսի ամիրա Սահակի օգնությամբ Անչայի եպիսկոպոս էր դարձել ոմն Յկիր, որն էլ կազմակերպել էր հարձակումը Խանձթա վանքի վրա: Յկիրի մահվան պատճառով այդ հարձակումները դադարեցին²⁴: Որոշ պատմաբաններ թեև փորձել են այդ իրադարձությունը վերագրել միջավատատիրական հարաբերությունների սրմանը²⁵, սակայն, մեր կարծիքով, այդ փաստը ցույց է տալիս, որ Կղարջքի որոշ շրջաններում, այդ թվում՝ Անչայի վանքի շրջակայքում, չէին ընդունում Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությունը: Ուստի, երբ Գրիգոր Խանձթեցին ցանկացել է այնտեղ տարածել իր հոգևոր իշխանությունը, նման հակահարված է ստացել: Գեորգի Մերչուլի մի հաղորդումից պարզվում է, որ Կղարջքի Անչայի վանքն իր թեմով վրաց եկեղեցու համակարգում հատուկ կարգավիճակ ուներ²⁶, և դրա հովանավորը, ինչպես տեսանք, Տփղիսի Սահակ ամիրան էր, որ գործում էր ընդդեմ Խանձթա վանքի հոգևոր իշխանության:

Պետք է նշել, որ, ըստ Գեորգի Մերչուլի հաղորդումների, Գրիգոր Խանձթեցին սկզբնական շրջանում իրավասու էր միայն այն վանքերի և եկեղեցիների նկատմամբ, որոնք կառուցվել կամ վերակառուցվել էին իր հովվապետության օրոք: Այսպես, նա Օպիզայի վանքն ու նրա քահանային համարում էր իրեն ոչ ենթակա²⁷: Այդ իրողության պատճառը, թերևս, այն էր, որ Աշոտ կուրապաղատից հետո, երբ նրա տիրույթները բաժանվեցին նրա երեք որդիների միջև²⁸, նրանցից Գուառան Բագրատունին, որը տիրում էր այդ վանքի շրջակա տարածքներին, հաշվի չէր նստում Կղարջքի հոգևորականների հետ²⁹:

Դատելով այն իրողությունից, որ Գրիգոր Խանձթեցու հաստատվելու շրջանում Կղարջքում, բացի Օպիզայից, այլ գործող վանք չկար, իսկ հետագայում Միջնաձորի վանքը դարձել էր կուրապաղատության կարևոր վանքերից մեկը³⁰, պետք է եզրակացնել, որ այն, ի թիվս Խանձթա վանքի շրջակա հին վանքերի և եկեղեցիների, IX դ. սկզբին վերակառուցվել էր Գրիգոր Խանձթեցու կողմից:

Շատրերդի վանքը ևս վերակառուցել է Գրիգոր Խանձթեցին և Խանձթայի հետ միասին դարձրել իր հոգևոր իշխանության երկու կարևոր վանքերից մեկը: Վանքի վերակառուցման ընթացքում Գրիգոր Խանձթեցին խնդրեց Աշոտ կուրապաղատի որդի Բագարատին, որ նա օգնություն տրամադրի շինարարությանը: Ի պատասխան, կուրապաղատը կալվածքներ նվիրեց վանքին³¹: Վերջինիս մեծ նվիրատվություններ կատարեցին նաև Կղարջքի մյուս իշխանները³²:

²⁴ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. LXVIII-LXX:

²⁵ Տե՛ս «Очерки истории Грузии», т. II, тг 244-245:

²⁶ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. XLII:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XXXIV:

²⁸ Տե՛ս Вахушти Багратиони, тг 187:

²⁹ Տե՛ս Գեորգի Մերչուլե, գլ. XLII:

³⁰ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XXVII, XXVIII, XXXI և այլն:

³¹ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XXV:

³² Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XXVII:

Ըստ Գեորգի Մերչուլի հաղորդումների՝ Կղարջքում կային առաքելական հայեր: Չենց նրանց մասին է հարցնում Օպիզայի վանքի վանահայրը Գրիգոր Խանձթեցուն, թե արդյոք հարկ է կնքել հերետիկոսների (իմա՝ հայադավանների) զավակին, եթե նա ցանկանում է դառնալ ուղղափառ: Գրիգոր Խանձթեցին պատասխանում է, որ Պողոս առաքյալը նույնպես դավանանքը առաքյալների անուններով կոչելը սխալ էր համարում (նկատի ունի հայադավանների՝ առաքելական կոչվելը): Չերետիկոսները, ըստ Գրիգոր Խանձթեցու, հեռացել են մայր կաթոլիկ-առաքելական եկեղեցուց, և նրանց զավակներին հարկ է կնքել³³: Դեռևս Ն. Մառը, հետազոտելով վրացական աղբյուրները, հանգել է այն համոզման, որ X դ. կեսերին վրացերենը Կղարջքում բնակչության լեզու չէր, այլ օգտագործվում էր միայն եկեղեցական արարողությունների ժամանակ³⁴: Կղարջքի բնակչության լեզուն հայերենն էր³⁵: Այնուհետև Ն. Մառը, հիմնվելով վրացական աղբյուրների վրա, նշում է, որ IX-X դդ. վրաց հոգևորականները Կղարջքում շրջապատված էին թեև քաղկեդոնական դավանանք ունեցող, բայց հայ բնակչությամբ³⁶: Բացի այդ, որոշ տվյալների համաձայն, Կղարջքում՝ Արտանուշի մոտ գտնվող Տանձոտ բնակավայրում, XI դ. կեսերին (1059 թ.) բնակվում էին լուսավորչական հայեր³⁷:

Թեև մինչև այսօր խնդրո առարկա շրջանում Սամցխեի իշխանությունների գոյության մասին գիտական գրականության մեջ գրեթե չի խոսվել, սակայն փաստերը մեզ այն համոզմանն են բերում, որ IX դ. Սամցխեում սկսում են ձևավորվել առանձին իշխանություններ, որոնք X դ. 40-ական թթ.՝ Չայոց Աբաս թագավորի օրոք, հանդես են գալիս որպես մեկ թագավորություն³⁸:

Սկզբնաղբյուրներից հայտնի է, որ հայոց 774-775 թթ. ապստամբությունից հետո Կղարջքում հաստատված Վասակ Բագրատունու որդի Ատրներսեհը ի թիվս այլ շրջանների տիրում էր նաև Սամցխեին³⁹, բայց վերջինս դուրս էր մնացել նրա որդի Աշոտ կուրապաղատի տիրույթներից⁴⁰: Սակայն Վախուշտի Բագրատիոնին, անդրադառնալով Աշոտի որդիների տիրույթներին, մասնավորապես Սամցխեն հիշատակում է որպես Բագրատի տիրույթ⁴¹:

³³ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. LXXV:

³⁴ Ըստ Գեորգի Մերչուլի հաղորդումների՝ Գրիգոր Խանձթեցու մշակած բանաձևի համաձայն՝ Վրաստան էր համարվում այն երկիրը, որտեղ եկեղեցական ծառայությունն իրականացվում և աղոթքները կատարվում էին վրացերեն (տե՛ս նույն տեղը, գլ. XLIII):

³⁵ Տե՛ս նույն տեղը, էջ XVI:

³⁶ Տե՛ս **Март Н.** Аркаун, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах халкедонитах // «Византийский временник». Т. XII, 1906, вып. 1-4, էջ 22:

³⁷ Տե՛ս **Յ. Բարթիկյան**, Եվստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.) որպես Չայաստանի և Վրաստանի պատմության կարևոր սկզբնաղբյուր, «Բանբեր մատենադարանի», 1960, թիվ 5, էջ 411-413: Այս խնդրին անդրադարձել են նաև այլ հեղինակներ (տե՛ս **Տ. Մարության**, Չայ դասական ճարտարապետության ակունքներում (Չայաստանի և Վրաստանի վաղ միջնադարյան հուշարձաններ), Եր., 2003, **նույնի՝** Չայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Չայք, Եր., 1978, **Токарский Н.** Архитектура древней Армении. Ер., 1946):

³⁸ Տե՛ս **Masudi**, Muruj az-zahab ua maadin al-javahir, al-Kahira, 1948, I, էջ 204:

³⁹ Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 28-29:

⁴⁰ Տե՛ս **Сумбат Давитис-дзе**, էջ 31:

⁴¹ Տե՛ս **Вахушти Багратиони**, էջ 187:

Մյուս կողմից, հայտնի է, որ Սամցխեում գտնվող երեք բերդ՝ Օծրխեն, Ջվարիսցխեն և Լոմսիանթան, կառուցել էր Գուառան Բագրատունին⁴²: Կարելի է բխեցնել, որ Սամցխեի՝ Աբխազաց թագավորությանը հարևան մի հատվածը՝ վերոհիշյալ երեք բերդերով, մտնում էր Գուառան Բագրատունու տիրույթների մեջ: Այդ իսկ պատճառով, երբ Գուառանը Ջվարիսցուն եկեղեցական ժողով գումարեց՝ քննարկելու Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը, Կղարջքից որևէ հոգևորական չհրավիրեց: Ժողովին հրավիրվել էին Սամցխեի հոգևորականները, որոնք նույնպես դժգոհ էին Արսենի՝ կաթողիկոս դառնալու փաստից⁴³:

IX դ. առաջին կեսին՝ Կղարջքում ծավալված եկեղեցաշինական աշխատանքներից հետո՝ Բագարատ կուրապաղատի օրոք, փորձ է կատարվում Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը տարածելու Սամցխեում՝ այնտեղ ուղարկելով մի խումբ հոգևորականների՝ Սերապիոն Ջարգմեցու գլխավորությամբ: Ըստ Վասիլ Ջարգմեցու՝ Սամցխեի տարբեր շրջաններում Կղարջքի հոգևորականներին թշնամաբար էին ընդունում և արտաքսում իրենց երկրամասերից: Երբ նրանք նոր էին մտել Սամցխե և կառուցել առաջին վանքը, տեղի իշխանը չցանկացավ նրանց տեսնել իր տիրույթներում և վտարեց⁴⁴: Ամենայն հավանականությամբ այդ իշխանությունը սահմանակից էր Կղարջքի կուրապաղատությանը: Սակայն Սամցխեի մյուս իշխաններից Գեորգի Չորչանեցին (Չորչան բնակավայրն այսօր էլ գոյություն ունի և գտնվում է ներկայիս Ախալցխա քաղաքից արևմուտք՝ Կուր գետի՝ Մոսքական լեռներից սկիզբ առնող վտակի ափին) նրանց հրավիրեց իր մոտ և իր իշխանության մեջ գործունեության ազատություն տվեց⁴⁵: Գլխավոր վանքը, որ Կղարջքի հոգևորականները կառուցեցին Սամցխեում, Ջարգմայի վանքն էր⁴⁶: Այնուհետև Կղարջքի հոգևորականները կառուցեցին Ղվելի վանքը⁴⁷: Սակայն, երբ Գեորգի Չորչանեցու մահից հետո նրա իշխանության մեջ երկպառակություններ սկսվեցին, հարցը կարողացավ լուծել միայն Սամցխեի Ածղուր վանքի հոգևոր առաջնորդ Գեորգին, որը դրանից հետո կարողացավ իր ձեռքը վերցնել Սամցխեի հոգևոր ղեկավարությունը⁴⁸: Ածղուրը Սամցխեի եպիսկոպոսանիստ վանքն էր, որը, դատելով վերոհիշյալից, խնդրո առարկա շրջանում դուրս էր Կղարջքի հոգևոր իշխանությունից և ավելին՝ երբեմն հակադրվում էր նրան: Գեորգի Մերչուլի հաղորդումներից հետևում էր, որ Սամցխեի հոգևորականների կարծիքը կարևոր նշանակություն ուներ նույնիսկ Վրաց կաթողիկոսի ընտրության հարցում⁴⁹: Մյուս կողմից, Սամցխեի հոգևորականները չէին ընդունում նաև Գրիգոր Խանձթեցու իշխանությունը: Երբ քննարկվում էր Վիրքի կաթողիկոս դարձած Արսենի խնդիրը, Կղարջքի Բագրատունիներից Գուառանն ու Բագարատը դժգոհ էին նրա՝ կաթողիկոս դառնալու

⁴² Տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 32, Вахушти Багратиони, էջ 187-188:

⁴³ Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, գլ. XLII:

⁴⁴ Տե՛ս **Василий Зарзмили**, գլ. V:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. VI-VII:

⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. VIII-XIII:

⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XVI:

⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XVIII:

⁴⁹ Տե՛ս **Георгий Мерчуле**, գլ. XLII:

փաստից: Միննույն ժամանակ, դրան կողմ էր Գրիգոր Խանձթեցի⁵⁰: Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ Սամցխեն Բագարատի տիրույթների մեջ չէր մտնում, կամ, ավելի ստույգ, Բագարատի տիրույթների մեջ էր մտնում միայն Սամցխեի մի փոքրիկ մասը՝ վերը նշված երեք բերդ:

Անդրադառնալով Գեորգի Չորչանեցու իշխանությանը՝ հարկ ենք համարում նշել, որ, դատելով վերոասացյալից, այն չէր մտնում Կղարջքի կուրապաղատներից և ոչ մեկի տիրույթների մեջ, այլ անկախ էր: Խնդիրն այն է, որ եթե այդ իշխանությունը ենթակա լիներ Բագարատ Բագրատունուն, ապա նա Կղարջքի հոգևոր իշխանությունը պարզապես կպարտադրեր տեղի բնակչությանը: Մինչդեռ Գեորգի Չորչանեցին, Կղարջքի հոգևորականների՝ Սամցխեում գտնվելու մասին տեղեկանալով, ինքը նրանց հրավիրեց իր մոտ: Նա այդ արեց զուտ հոգևոր իմաստով և ոչ թե ընդունելով Կղարջքի Բագրատունիների իշխանությունը: Ինչպես տեսանք, Գուառամ Բագրատունին, որը տիրում էր Սամցխեի որոշ հատվածների, հակադրվում էր Գրիգոր Խանձթեցու հոգևոր իշխանությանը: Կարծում ենք, որ Սամցխեում գտնվող այն իշխանությունը, որտեղից Սերապիոն Ջարգմեցուն վտարեցին, նույնպես կամ անկախ իշխանություն էր և կամ ենթակա Գուառամ Բագրատունուն:

Խոսելով Գեորգի Չորչանեցու իշխանության մասին՝ անհրաժեշտ ենք համարում անդրադառնալ մի կարևոր իրողության: Ըստ Վասիլ Ջարգմեցու՝ իշխանամիստ Ջանավ ավանի (գտնվում է Չորչան բնակավայրից հյուսիս) մայր եկեղեցին կառուցվել էր Ամասպի և Քուրդիի կողմից⁵¹: Ամենայն հավանականությամբ՝ այդ անվանումների ներքո պետք է հասկանալ Յամագասպ և Քուրդիկ անունները: Թեև Յամագասպ անունը տարածում ուներ նաև Վիրքում, սակայն Քուրդիկ անունը գոյություն ուներ բացառապես հայկական իրականության մեջ և միայն Մամիկոնյանների շրջանում, որոնցից Քուրդիկ Մամիկոնյանը հիշատակվում է IX դ. սկզբին⁵²: Ուստի Քուրդիկ անվան կողքին Յամագասպի հիշատակությունը կարող ենք վերագրել այն բանին, որ խոսքը երկու Մամիկոնյան իշխանների մասին է (Յամագասպ անունը տարածում ուներ Մամիկոնյանների շրջանում): Բայց թե հատկապես ովքեր են նրանք եղել, սկզբնաղբյուրներում տեղեկությունների բացակայության պատճառով դժվարանում ենք ճշգրտել: Յայտնի է միայն, որ VIII դ. երկրորդ կեսին, երբ արաբական տիրապետության դեմ ապստամբեց Արտավազդ Մամիկոնյանը, նա սկզբում հեռացավ «ի կողմանս Վրաց աշխարհին, և ընդ նմա ամենայն նախարարք աշխարհիս», արաբական զորքը հետապնդեց նրանց և հասավ «յաշխարհին Վրաց ի գաւառին որ կոչի Սամցխե. և կալեալ զկիրճսն՝ թափեր ապուռ ինչ յաւարէն. և զնոսա վարեալ փախստական առնէր յաշխարհէս Յայոց»⁵³: Արդեն ցույց է տրվել, որ Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական միա-

⁵⁰ Տե՛ս Василий Зарзмили, գլ. XVIII:

⁵¹ Տե՛ս նույն տեղը, գլ. XVII:

⁵² Տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, բնագիրը Վ. Վարդանյանի, Եր., 1985, էջ 302, Տե՛ս «Յաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 87:

⁵³ «Պատմութիւն Ղեւոնդեայ Մեծի վարդապետի Յայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 138:

վորը բաժանված էր չորս մասի, որոնցից Երկրորդ Արմինիայի մեջ էր մտնում Սամցխե: Ղևոնդը Երկրորդ Արմինիայի մեջ մտնող տարածքները ընդհանուր առմամբ կոչում է Վիրք, քանի որ արաբ տիրողները Երկրորդ Արմինիայի մեծագույն մասը կոչում էին Վիրքի անունով՝ Ջուրզան⁵⁴: Այդ իսկ պատճառով Ղևոնդը Սամցխեի հիշատակում է Վիրքում՝ նկատի ունենալով Վիրքից մեծապես տարբերվող վարչատարածքային միավոր Ջուրզանը: Սակայն, երբ նշում է Արտավազդի հեռանալը Սամցխեից, նա պարզապես մեջ է բերում փաստացի վիճակը՝ «յաշխարհէն Յայոց»:

Սակայն խնդրո առարկայի համար առավել կարևոր է Ղևոնդի հաղորդման մյուս հատվածը. «...նոքա (իմա՝ Արտավազդ Մամիկոնյան և յուրայիններ - Ա. Ե.) երթեալ պատսպարէին յաշխարհին Եգերացւոց. և ստանայր անձամբ (իմա՝ Արտավազդ Մամիկոնյան - Ա. Ե.) զիշխանութիւն անծին իւրոյ ի վերայ Եգերացւոց և ի վերայ Վեռիոյ, որ են Վիրք»⁵⁵: Այն, որ հաղորդման մեջ նշված Վիրքը բուն Վիրքին չի վերաբերում, հաստատվում է այն իրողությամբ, որ այդ շրջանում Վիրքի մեծագույն մասը գտնվում էր Տփղիսի ամիրայության կազմում և իրենից ներկայացնում էր սահմանային շրջան⁵⁶: Եթե եզրակացնենք, որ խոսքը Սամցխեի մասին է⁵⁷, կարող ենք կատարել ևս մեկ կարևոր հետևություն. Սամցխեում կարող էին հաստատվել Արտավազդ Մամիկոնյանի հետ Յայաստանից հեռացած իշխաններ, այդ թվում՝ Յամազասպ և Քուրդիկ Մամիկոնյանները, որոնց կառուցած վանքի շրջակայքում գտնվում էր տեղի իշխանների հանգստարանը: Մասնավորապես այնտեղ է թաղվել Գեորգի Չորջանցի իշխանը⁵⁸: Այս եզրահանգումներն ունեն որոշակի թեականություն և կարող են հաստատվել կամ մերժվել առայժմ մեզ անհասանելի այլ սկզբնաղբյուրների տեղեկություններով:

Երբ քաղաքական թատերաբեմից հեռացան Գուառամ Բագրատունին և նրա որդի Նասրը, նրանց տիրույթների մեծ մասն անցավ Յայոց Աշոտ Ա թագավորին (885-890)⁵⁹: Սամցխեի նրանց տիրույթները, ամենայն հավա-

⁵⁴ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը, Եր., 2010, էջ 57-58, 60-61, **նույնի՝** «Տայքի իշխանությունը Յայ Բագրատունիների տերության համակարգում», «ՊԲՀ», 2008, թիվ 3, էջ 198-199:

⁵⁵ Տե՛ս **Ղևոնդ**, էջ 138-139:

⁵⁶ Տե՛ս **Masudi**, I, էջ 203-204:

⁵⁷ Կ. Թումանովը կարծում է, որ Արտավազդից կարող էին սերել Լիպարիդյանները, որոնց ներկայացուցիչն էր Թռեղքի տեր Լիպարիդ Բաղվաշը (տե՛ս Toumanoff C., The Mamikonids and the Liparitids.-"Armeniaca", Mélanges d'Études Arméniennes, Venice, 1969, էջ 129): Այդ պարագայում պետք է ընդգծել, որ Ղևոնդի Վիրք անվան ներքո պետք է հանդես գար Արզվեթը (գտնվում էր Ղվիրիլա գետի և Արզվեթի կամ Լիխի լեռնաշղթայի միջև,- Երեմյան Ս., Յայաստանը ըստ «Աշխարհացոյցի», Ե., 1963, էջ 39), որտեղից Թռեղք էր տեղափոխվել Լիպարիդը: Ըստ «Քարթլիի մատյանի»՝ այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 876թ. (տե՛ս "Матиане Картлиса", էջ 31): Այդ տեսակետը չի հակասում մեր կարծիքին, որովհետև հնարավոր է, որ Արտավազդի իշխանությունը, բացի Սամցխեից, Բյուզանդիայի կողմից ճանաչված լիներ նաև շրջակա երկրամասերի, այդ թվում՝ նաև Արզվեթի վրա:

⁵⁸ Տե՛ս **Василий Зарзмили**, գլ. XVII:

⁵⁹ Տե՛ս **Ա. Եղիազարյան**, Յայ-ափխազական պատերազմները IX դարի 80-ական թվականներին և Կղարջքի կյուրապաղատությունը, «Բազմավեպ», 2009, էջ 186-192: Դատելով «Քարթլիի մատյան»-ի և Վախուշտի Բագրատիոնիի տեղեկություններից՝ Գուառամը իր տիրույթների մեծ մասը նախկինում ստացել էր իշխանաց իշխան Աշոտ Բագրատունուց, քանի որ ամուսնացել էր նրա դստեր հետ (տե՛ս «Матиане Картлиса», էջ 31, **Вахушти Багратиони**, էջ 187):

նականությամբ, անցան կամ Կղարջքի Ատրներսեի Բագրատունի իշխանին և կամ Սամցխեի մյուս իշխանություններին: Առավել հավանական է երկրորդ հնարավորությունը, քանի որ, ինչպես ստորև կտեսնենք, Սամցխեի իշխանությունները պահպանեցին իրենց ինքնուրույնությունը նաև հետագայում:

Դատելով Մասուդիի տեղեկություններից՝ X դ. առաջին կեսին Սամցխեն վերածվեց առանձին թագավորության: Արաբ աշխարհագրագետը, որ եղել է Չայաստանում, մասնավորապես տեղեկացնում է. «Ջուրզանների (իմա՝ Վրաց - Ա. Ե.) թագավորության կողքին գտնվում է Սամսախի (իմա՝ Սամցխե - Ա. Ե.) կղզվող թագավորությունը: Բնակչությունը խառն է՝ քրիստոնյա և հեթանոս»⁶⁰: Յեղիմակը Սամցխեի թագավորությունը հիշատակում է Վրաց թագավորությունից առանձին, իսկ ինչ վերաբերում է բնակչության՝ քրիստոնյա և հեթանոս լինելու իրողությանը, ապա այն կարելի է հասկանալ ինչպես բառի բուն իմաստով, այնպես էլ որպես հայադավան և վրացադավան բնակչության առկայության վկայություն, քանի որ վերջիններս միմյանց հաճախ պարզապես կոչում էին «հերետիկոս», «անհավատ» և այլն:

Մեր քննությունը ցույց տվեց, որ Սամցխեում IX դ. աստիճանաբար հանդես է գալիս առնվազն երկու ինքնուրույն իշխանություն:

Ամփոփելով կարող ենք նշել, որ Գրիգոր Խանձթեցու կողմից քաղկեդոնական վանքերի և եկեղեցիների հիմնադրումը IX դ. առաջին կեսին հովանավորում էին Կղարջքի կուրապաղատները, և աշխարհագրական առումով ընդգրկում միայն Կղարջքը: Բացի այն, որ Կղարջքի հոգևորականները ձգտում էին քաղկեդոնականությունը տարածել Կղարջքի լուսավորչական հայերի շրջանում, IX դ. 60-ական թթ. նրանք փորձ կատարեցին իրենց իշխանությունը տարածելու նաև հարևան Սամցխեում, սակայն հաջողության հասան միայն մասամբ: Քաղաքական առումով Սամցխեի իշխանությունները Կղարջքի կուրապաղատությունից որևէ կախում չունեին: Սամցխեի որոշ շրջանների տիրող Գուառան Բագրատունին հակադրվում էր Կղարջքի հոգևոր իշխանությանը՝ այդ գործընթացում կարևորություն տալով Սամցխեի հոգևորականներին:

АРМАН ЕГИАЗАРЯН – О некоторых вопросах истории Кларджика и Самцхе в IX веке. – Начиная с правления Ашота, курапалата Кларджика (конец VIII в. – 826 г.), строительство церквей и монастырей в названном курапалатстве достигло большого размаха. Тон этому задал Григорий Хандзтийский, ставший здесь впоследствии духовным лидером. Преуспев с церковным строительством, духовенство Кларджика постепенно распространяет свою власть и на соседнюю область – Самцхе.

Строительство Григорием Хандзтийским халкедонских монастырей поддерживалось курапалатами Кларджика, хотя в первой половине IX века географически оно не выходило за пределы подвластной им территории. Но в 60-е годы здешнее духовенство попыталось распространить свою власть и в Самцхе, достигнув, однако, лишь относительного успеха. Политические власти Самцхе не зависели от

⁶⁰ St' u Masudi, I, էջ 204:

Кларджского курапатства, и владетель отдельных районов этой области Гуарам Багратид открыто противостоял духовной экспансии Кларджка.

ARMAN YEGHIAZARYAN – *On some Issues of History of Kgharjk and Samtskhe in IX century.* – Since the governing period of curopalate Ashot of Kgharjk (the end of VIII century – 826) the construction of churches and monasteries in Kgharjk curopalate, proceeded on a grand scale; it was initiated by Grigor Khandztetsi, who, as a result, became the local spiritual leader. After the realization of work on church building in Kgharjk the local clergy started to extend the power in neighbouring Samtskhe as well.

The construction of Chalcedonian monasteries by Grigor Khandztetsi in the first half of IX century was supported by Kgharjk curopalate and in the geographical plan spread only in Kgharjk. Besides, the clergy of Kgharjk aspired to spread Chalcedonism among the enlightened Armenians of Kgharjk, but in the sixties of IX century they made an attempt to extend power in the neighbouring Samtskhe as well. However, they achieved relative success. From the political point of view, the authorities of Samtskhe didn't depend on Kgarjk curopalate. The ruler of some districts of Samtskhe - Guaram Bagratuni resisted the spiritual power of Kgharjk, attached importance to the clergy of Samtskhe in this process.